

ОСВІТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ І БОЛОНСЬКИЙ ПРОЦЕС

УДК 37.017.4:374

Ольга Власенко

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті розглянуто сучасні підходи до теорії цінностей у контексті методологічного забезпечення теорії та практики формування сучасного змісту освіти. Автор досліджує теоретичні погляди науковців щодо проблеми цінностей, громадянських цінностей у науковій літературі, визначає характерні особливості різних наукових концепцій в контексті проблематики дослідження, окреслює їх на реалізацію громадянського підходу в сучасній освіті. Система громадянських цінностей виступає регулятором громадянської культури, суспільної поведінки, що проявляються в усіх сферах діяльності людини. Основною ланкою реалізації системи громадянських цінностей в суспільстві є система освіти, гуманітарна складова якої має вирішальний вплив як на забезпечення цілісності окремої людини, так і людської цивілізації у цілому.

Ключові слова: аксіологія, освіта, аксіологічний підхід, цінності, громадянські цінності, система цінностей, старшокласники, освітній заклад.

Position of basic philosophical scientific schools is analyzed in the article, the modern approaches of the theory of values are investigated in the context of the methodological providing of theory and practice in the process of forming of modern educational maintenance. The author investigates the theoretical looks of scientists in relation to the problem of citizenship values in scientific literature, determines the main characteristic features of different philosophical conceptions in the context of given research, and outlines the influence of scientific values' conceptions on the realization of citizenship approach in modern Ukrainian education. The system of values is a regulator of citizenship culture, social behavior that shows up in all spheres of person's activity in a society. The best way of realization of citizenship values system in society is the system of education, the humanitarian constituent of which has the influence both on providing of integrity of each person into citizenship processes, and human civilization in general.

Key words: axiology, education, axiological approach, values, civic values, value system, senior pupils, educational institution.

Проблема системи громадянських цінностей на сучасному етапі суспільного розвитку зумовлена не тільки даниною поваги до історичної спадщини та традицій, але й бажанням розібратися у власному життєвому шляху, оскільки цінності є найважливішим компонентом індивідуальної та суспільної свідомості, регулятором соціальної поведінки людини виступають найважливішим соціальним ресурсом будь-якого суспільства.

Особливо важливим є вивчення юності молодого покоління і дослідницький інтерес до старшокласників, що пояснюється не тільки демографічними, але й, насамперед, соціокультурними характеристиками даної соціальної спільноти, які роблять її однією з найбільш ресурсомістких громадських груп.

Проблема формування громадянських цінностей старшокласників в освітньому просторі навчального закладу зумовлена низкою протиріч між: об'єктивною потребою суспільства в активних громадянах, що реалізуватимуть інтереси України у міжнародній спільноті та недостатнім рівнем сформованості в старшокласників громадянських цінностей в умовах формування інформаційного суспільства; високим потенціалом гуманітарних предметів та відсутністю модернізації сучасних програм; прискореними процесами глобалізації в сучасному світі, які зумовлюють необхідність збагачення рівня громадянської культури молодого покоління та відсутністю в освітньому просторі навчального закладу громадянських практик.

В умовах реформування сучасної школи, нових вимог української освіти, ситуацій міжнаціональних конфліктів й постійної загрози тероризму, інформаційної агресії, що впливають на молодь з усіх сторін, необхідність пошуку нових шляхів взаємодії вчителя й дитини зростає. Час зобов'язує педагогів в сучасних умовах реформування освіти долати всі міждисциплінарні кордони, повертатися до вічних питань буття людини, бути готовими інтегрувати освітні зусилля, розробляти та втілювати програми громадянського виховання молоді.

Проблема системи цінностей розкрита у ряді досліджень зарубіжних та вітчизняних науковців – І. Бежа, В. Біблера, Г. Васьківської, Н. Гартмана, А. Здравомислова, І. Кадієвської, Л. Кольберга, І. Кона, Д. Леонтєва, А. Маслоу, М. Рокіча, О. Савченко, О. Сухомлинської, Н. Ткачової, Е. Фромма, К. Юнга, В. Ядова та ін. Проблема формування особистості школяра висвітлювалася в працях Б. Ананьєва, П. Гальперіна, М. Кагана, В. Караковського, І. Кона, С. Рубінштейна, В. Тугарінова, а також у працях видатних педагогів минулого Я. Коменського, А. Макаренка, Й. Песталоцці, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Мета статті полягає у визначенні основних ідей формування системи цінностей школяра в освітньому просторі навчального закладу.

У зв'язку з цим дослідження старшокласників, як резерв інтелектуальної еліти, а освітній заклад, як шлях його формування, набуває

особливого наукового й практичного значення. Реалізація інтелектуального й вікового потенціалу старшокласників багато в чому визначається їх ціннісними преференціями. Тому принципово важливим є вивчення того, наскільки учні старших класів відповідають викликам часу, умовам сучасних цивілізаційних змін та соціокультурній модернізації, наскільки успішно вони інтегрують в соціокультурний простір суспільства. Життєва активність дозволяє молодим людям достатньо органічно інтеріоризувати як традиційні, так і нові ціннісні моделі, але молодь схильна до впливу різних соціальних суб'єктів, які нерідко є носіями взаємовиключних норм і цінностей. Оскільки ціннісна сфера життєдіяльності старшокласників активно реагує на всі зміни, що відбуваються в суспільстві, виникає необхідність безперервного вивчення даного соціального феномена, теоретичного осмислення процесів, що відбуваються в життєдіяльності молоді, з опорою на достовірну емпіричну базу.

Вирішення цієї складної проблеми і відповідальність за виховання громадянської культури підрастаючого покоління покладається суспільством на загальноосвітню школу. Загальновідомо, що школа повинна не тільки створювати сприятливі умови для оволодіння учнями основам наукових знань, а й формувати особистість школяра, розвивати його фізичні, розумові й духовні сили. Зміст громадянської освіти в сучасній українській школі найчастіше охоплює знання про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності. Проте громадянська освіта далеко не зводиться до знань, а включає формування відповідних цінностей і дій, що їм відповідають.

Концептуальною основою будь-якої системи цінностей, що забезпечує їх формування та функціонування в будь-яких умовах, є базові цінності, серед яких особливе значення відіграють громадянські цінності (свобода, рівність, братерство), патріотичні цінності (патріотизм, любов до батьківщини), моральні цінності (сумління, чесність, гідність, порядність), крім них у сучасному суспільстві функціонують особистісні цінності (активність, цілеспрямованість, старанність, відповідальність) тощо.

Цінності є однією з найважливіших проблем, які досліджувалися науками про людину: філософією, психологією, педагогікою, соціологією тощо. Незважаючи на те, що більшість визначень цінностей в психолого-педагогічних дослідженнях спираються на філософські та соціологічні концепції цінностей, які мають давні традиції, психологічне розуміння цінностей істотно відрізняється від інтерпретації цінностей в інших науках.

У дослідженнях А. Адлера важливе місце займає концепція «соціального інтересу», який формується в процесі ідентифікації та розвивається у трьох основних сферах життя людини: в діяльності, любові і взаємостосунках «я – ти», викликає почуття єдності, співпраці та активності особистості.

На думку Е. Фрома, людина постійно пов'язана зі світом за допомогою процесів асиміляції (отримуючи й споживаючи речі) і соціалізації (встановлюючи стосунки з іншими людьми) [1]. Таким чином, у розвитку уявлень про особистість в вищезазначених теоріях прослідковується закономірність, яка полягає в поступовому прийнятті ідеї про соціальну обумовленість поведінки людини і, відповідно, звернення до проблеми цінностей. Сутність людини полягає у її «справжніх потребах» – у спілкуванні, у прагненні до творчості як глибинної інтенції людини, відчутті своїх коренів, що гарантує міцність і безпеку буття, у прагненні до ідентичності пізнання світу. Неможливість реалізувати свої потреби призводить до трагічних наслідків та руйнування особистості.

А. Маслоу, розглядаючи цінності як результат психічних особливостей індивіда, виділяє цінності миру, спокою, сну, відпочинку, захисту і, навіть, бажання смерті, називаючи їх «незрілими» або «прикордонними» [2]. В свою чергу, В. Франкл прослідковує відмінність між потребами й цінностями людини – якщо потреби нас підштовхують, то цінності притягують, тому у людини завжди є свобода зробити вибір у житті. Інтерес викликає концепція, запропонована В. Франклом у книзі «Людина у пошуках сенсу», в якій вчений доводить, що прагнення до пошуку й реалізації сенсу свого життя є вродженою мотиваційною здатністю людини як особистості, незалежно від її інтелекту, освіти, характеру чи релігійності тощо [3].

М. Рокич розглядає цінності як критерії, які використовують люди для вибору і обґрунтування своїх дій, самооцінки, оцінки подій та інших людей. М. Рокич виділяє термінальні цінності, які формують переконання особистості в тому, що кінцеві цілі існування заслуговують прагнення до них, та інструментальні цінності, які формують переконання в тому, що якийсь образ дій є переважаючим в ситуаціях. Основні положення концепції цінностей М. Рокича зводяться до наступного: загальне число цінностей невелике, але одні й ті ж цінності мають для різних людей різне значення та важливість; цінності організовані в системи; цінності відображаються в культурі, суспільстві, суспільних інститутах і соціальних феноменах. Методику М. Рокича використовують, як правило, для вимірювання термінальних та інструментальних цінностей. Так, наприклад, методика М. Рокича в адаптації А. Гоштаутаса, В. Ядова і модифікації Д. Леонтєва і сьогодні успішно застосовується для вивчення особливостей системи ціннісних орієнтацій особистості молоді [4].

Г. Олпорт розглядав цінність як особистісний сенс. Дитина усвідомлює цінність кожного разу, коли сенс має для неї принципову важливість, при цьому джерелом більшості цінностей особистості є мораль суспільства, проте є низка цінностей, які не залежні від моральних норм суспільства, серед них: ерудиція, спілкування, інтерес. Моральні норми і цінності, що формуються і підтримуються суспільством, виступають в

якості засобів досягнення внутрішніх цінностей, які є цілями особистості. Перетворення зовнішніх цінностей в цінності внутрішні Г. Олпорт називає функціональною автономією, процесом трансформації категорії знання в категорію значущості.

К. Роджерс зауважував, що ефективність засвоєння цінностей залежить від відкритості людини своєму внутрішньому досвіду. Головна мета освіти полягає у сприянні особистісного зростання молодшої людини, відповідно визначальними цінностями стають особистість і особистісна гідність кожної людини, свобода, вільний вибір та відповідальність. На думку вченого головною потребою й рушійною силою розвитку людини виступає самоактуалізація, тому навчально-виховний процес у загально-освітньому закладі повинен сприяти розкриттю внутрішніх самоактуалізуючих сил особистості, розвитку чуттєвості, мислення, моральності, волі.

У вітчизняній психології, співзвучній з багатьма позиціями західної гуманістичної традиції, аналогічні підходи до розуміння цінностей розглядаються з різних аспектів вивчення властивостей особистості.

Д. Леонт'єв виділяє кілька площин розгляду цінностей – розуміння цінності як атрибута, а не об'єкта; і цінність як особистісно осмислену соціальну норму усвідомленого сенсу життя. Вчений зазначає, що існує декілька особливостей розуміння цінностей як особливого багатовимірного явища: об'єкти мають цінність або об'єкти виступають цінностями; цінність може задовольняти потреби, або цінність представляється як особлива, абстрактна сутність; цінності є індивідуальною реальністю, або цінність є початковою надіндивідуальною реальністю; соціологізація або онтологізація природи надіндивідуальних цінностей; існують індивідуальні показники цінностей, які впливають на індивідуальну діяльність через механізми свідомого контролю, інтегрують в структуру особистості та мотивації індивідуальної діяльності, визначають її спрямованість незалежно від того, наскільки цінності усвідомлюються як такі тощо. Результатом багатовимірної реконструкції міждисциплінарного поняття цінності є виділення Д. Леонт'євим трьох форм існування цінностей (особистісна цінність індивіда, значуща цінність однієї з соціальних спільнот або груп, з якою він себе ототожнює, цінність, предметно втілена в продукті діяльності людини), які пов'язані між собою [5].

На думку С. Рубінштейна у діяльності людини по задоволенню безпосередніх громадських потреб існує громадська шкала цінностей. У задоволенні особистих та індивідуальних потреб через суспільно-корисну діяльність реалізується ставлення особистості до суспільства і відповідно співвідношення одночасно особистісного та суспільно значущого [6]. Потреби та інтереси встановлюють необхідний зв'язок між матеріальним й духовним. Через потреби та інтереси матеріальні відносини проникають у сферу духовного і навпаки, ідеї та цінності перетворюються на реальні дії людей.

На думку С. Рубінштейна, системою ціннісних орієнтацій визначається змістовна сторона спрямованості індивіда і складається основа його поглядів на навколишню дійсність, тобто світоглядна основа. Мотивація являє співвідношення внутрішніх й зовнішніх умов. Проте, власне, тут і проявляється співвідносність, значуща для того, для кого це значення визначено змістом. С. Рубінштейн зазначав, що наявність тієї чи іншої цінності в ієрархії цінностей людини є проявом небайдужості людини по відношенню до світу, суспільства й конкретно життя людини. А ціннісне самовизначення, в свою чергу, є процесом і результатом вибору людиною власної позиції, цілей і засобів саморозвитку в конкретних обставинах життя, а також основний механізм набуття та проявів людиною внутрішньої свободи на основі системи цінностей.

К. Абульханова-Славська, А. Кірьякова підкреслюють, що саме ціннісне самовизначення виступає базовим компонентом життєвого, особистісного та професійного самовизначення людини [7]. Юнацький вік є сензитивним періодом для формування ціннісної сфери особистості. Питання про сенс життя особливо важливі в цей період, а показником сформованості ціннісно-сислової сфери є самовизначення особистості в цілях життя і їх значущості для себе. Відзначається, що особливість розвитку і вікової динаміки структурних компонентів життєвої позиції в юності полягає в підвищенні показників смисложиттєвих орієнтацій, а специфіка ціннісно-сислової позиції і характерні стратегії самовизначення визначають статус ідентичності й характер перебігу кризи даного віку (М. Попова, А. Сірій, В. Франкл). У цей період особистісного розвитку, смислові уявлення формуються у певну систему, що характеризується динамічністю, ієрархічністю і стійкістю, вона опосередковує подальший розвиток ціннісних орієнтацій, світогляду, ідентичності, стає одним з центральних ланок, що регулюють поведінку і життєдіяльність.

І. Бех, Г. Васьківська, І. Зязюн, В. Кремень, О. Савченко, О. Сухомлинська, Н. Ткачова та ін. вказують на сучасну кризу освітньої системи й інших інститутів соціалізації, який призводить до утруднення процесу формування системи цінностей молоді, підсилює їх ціннісну невизначеність. Основним вектором розвитку особистості в освітньому просторі навчального закладу виступає розвиток ціннісно-сислової сфери учня, який можна розглядати як мету, і як результат педагогічного процесу [8]. Виділяється низка передумов, які зумовлюють вплив освітнього середовища навчального закладу на формуванні індивідуальної системи цінностей школяра. Серед них характеристики навчально-виховного процесу, який зумовлює психічний розвиток дитини, при цьому сама навчально-пізнавальна діяльність виступає як фактора цього розвитку. Формування системи цінностей у навчально-виховному процесі пов'язане з розвитком й усвідомленням власних інтересів та цінностей. В основі загального механізму формування цінностей в освіті покладено діалоговий

стиль спілкування й розвитку рефлексивних здібностей учнів. Тому в процесі навчально-пізнавальної діяльності формуються, закріплюються й коригуються ціннісно-сміслові орієнтації особистості, а процес формування системи цінностей і діяльність особистості школяра є взаємно детермінованими.

Процес інтеріоризації цінностей в освіті як процес розуміння смислу цінностей і їх внутрішнього сприйняття має наступні етапи: пред'явлення цінностей особистості; виклик емоційно позитивної реакції; фіксація цієї реакції; узагальнення цінності; корекція ціннісного ставлення на основі наявних уявлень про ідеальні цінності. Таким чином, у навчально-виховному процесі відбувається особистісний розвиток дитини, результатом якого стає формування власної ідентичності, як складової і невід'ємної частини цілісного «образу-Я» зрілої особистості.

Сучасна криза освіти є результатом масового відтоку талановитої молоді за кордон; в дисбалансі розумного співвідношення між інтересами і потребами суспільства в освіті; в формалізації навчання замість підвищення активності пізнавальної діяльності; у втраті традиційних зв'язків з духовними цінностями суспільства тощо. Юнацтво є однією з найбільш вразливих у соціальному відношенні груп, чия система цінностей зазнала масованого деформуючого впливу зі сторони різних факторів. Відмінності в ієрархіях цінностей старшокласників пов'язані з віком, статтю, типом освітнього закладу, профілем навчання, соціальним і майновим становищем тощо. Духовність учнів старшого шкільного віку визначається рівнем розвитку їх духовної самосвідомості, поєднує індивідуальне фізичне, психічне та соціокультурне життя дитини, розвиває здатність до інтегрального усвідомлення різних аспектів власного «Я», самоусвідомлення та індивідуального становлення суб'єкта життєдіяльності.

Громадянська спрямованість особистості може проявлятися не тільки в окремих вчинках, а в загальній діяльності особистості, яка оцінюється оточуючими через здатність людини активно проявляти свою життєву позицію.

Основним завданням освітніх установ в цьому процесі є розширення цілеспрямованого і контрольованого освітнього простору духовного розвитку старшокласників, що забезпечує вирішення завдань виховання особистості, а також створення педагогічних умов для творчості, самостійності, відповідальності й духовного вибору.

У зв'язку з цим представляють інтерес дослідження, в яких розглядається фактор освітнього середовища. У дослідженнях поняття освітнього середовища школи вживається як простір позитивної освітньої взаємодії індивідів та груп. Розвиток особистості старшого школяра в соціально-ціннісних відносинах включає ставлення дитини до самої себе, до інших людей, до цінностей національної культури, до суспільства й

природи. Формування духовності особистості відбувається в умовах організації освітнього простору навчального закладу, що відповідає віковим й індивідуальним можливостям дитини, враховує зону актуального і потенційного розвитку базових компонентів самосвідомості та їх інтеграцію в процесі розвитку духовної самосвідомості.

Для того, щоб сформувати систему громадянських цінностей особистості, необхідно розуміння світових та локальних процесів й тенденцій розвитку сучасного громадянського суспільства. Загальна середня освіта формує громадянські цінності, які трансформуються у конкретні ціннісні уявлення та орієнтації. Освітні установи виводять школяра на новий рівень, вводять у світ культури, в освітньому процесі передають знання про громадянські цінності, формують вміння й навички, ціннісні уявлення про світ. Готуючи школярів до життя в нових соціально-економічних умовах, освітній заклад повинен формувати чіткі орієнтири життєдіяльності, вміння відділяти справжні цінності від уявних, сприймати та оцінювати складні та суперечливі явища й процеси, що відбуваються в українському суспільстві. Для сучасної молодої людини стає все важчим знайти такі життєві орієнтири, які б допомогли їй досягнути внутрішньої гармонії та гармонії із соціальним й природнім середовищем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993.
2. Маслоу А. На подступах к психологии бытия / А. Маслоу. – М. : Рефл-бук. – К. : Ваклер, 1997.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла: введение в логотерапию / В. Франкл // Доктор и душа. – СПб. : Ювента, 1997.
4. Debats D. L. The structure of human values: a principal components analysis of the Roheach Value Survey (RVS) / D. L. Debats // Meaning in life: psychometric, clinical a phenomenological aspects / D. L. Debats. – Enschede, 1996. – P. 47–58.
5. Леонтьев Д. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии : Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета. – 2005. – № 7. – С. 16–21.
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003.
7. Педагогическая аксиология : уч. пособие / А. В. Кирьякова. – М. : НИЦ ИНФРА-М, 2016. – 283 с.
8. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей / О. В. Сухомлинська // Шлях освіти. – 2002. – № 4. – С. 3–17.